

Tanulmány

Susan Rubin Suleiman¹

NYELV, RENDSZERVÁLTÁS ÉS SZEMÉLYES ÉLET:

ÉDES ANNA, ÉDES EMMA²

„A mi korunkban olyasmi nem létezik, hogy valaki »távol tartsa magát a politikától«. Minden ügy politikai ügy”, írja George Orwell híres, *A politika és az angol nyelv* című esszéjében.³ Ezt az esszét Orwell 1946-ban, a világtörténelem valaha végbe ment egyik legnagyobb felfordulását követően vetette papírra. A második világháború nem csupán Hitler és Mussolini totalitárius rezsimjének vetett véget, de arra is előkészítette a terepet, hogy Sztálin uralma alá vonja Közép-Európát. A politika életében minden befejezés egyben kezdet is; ez pedig sehol sem látszik tisztábban, mint a radikális rezsimváltások korszakaiban, és abban, ahogyan az egyéni sorsok alakulnak az ilyen felfordulások során.

Orwell pontosan tisztában volt vele, hogy a diktatúrák miként használják a nyelvet a hatalom megtartásának alapvető eszközeként. *Az újbeszél alapelveiben*, amely az (1949-ben megjelent) *1984* függelékét alkotja, a narrátor azt írja: „Az újbeszél célja nemcsak az, hogy az Angszoc [a hatalmon lévő párt a regényben – SRS] híveinek megfelelő világnézet és észjárás kifejezési eszközéül szolgáljon, hanem az is, hogy minden más gondolkodási módot lehetetlenné tegyen. A szándék az, hogy ha egyszer az újbeszél véglegesen elsajátították és az óbeszél elfelejtették, eretnek – vagyis az Angszoc elveitől eltérő – gondolat szó szerint elgondolhatatlan legyen, legalábbis amennyire a gondolat szavaktól függ.”⁴ A szavak, és általánosabban a szimbólumok meghatározzák – vagy legalábbis megpróbálják meghatározni –, hogy a diktatúrában élő egyének mit mondhatnak, vagy akár mit gondolhatnak a világukról, a jelenről és a múltról. Az *1984*-ben a történelem képlékennyé válik, a jelen igényei szerinti folyamatos manipulációnak van kitéve. Ahogy Winston elmagyarázza a szeretőjének, Júliának „Minden emléket elpusztítottak vagy meghamisítottak, minden könyvet újraírtak, minden képet újrafestettek, minden szobrot, utcát és

¹ A szerző a Harvard University professor emeritusa.

² A Károli Gáspár Református Egyetem Közép-európai Regény Kutatócsoportja által 2019. november 14–15-én tartott konferencia plenáris előadásának szerkesztett változata.

³ George ORWELL, „A politika és az angol nyelv”, ford. SZILÁGYI Tibor, in George ORWELL, *Az irodalom főszámlása* (Budapest: Európa Könyvkiadó, 1990), 349–358, 354.

⁴ George ORWELL, *1984*, ford. SZÍJGYÁRTÓ László (Budapest: Európa Könyvkiadó, 2009), 329.

épületet újrakereszteltek, minden dátumot megváltoztattak. [...] Csak egy vég nélküli jelen létezik, amelyben mindig a pártnak van igaza.”⁵

Természetesen ma már rég túl vagyunk ezen, nyugtatgatjuk magunkat. De aki ma például az Egyesült Államokban él, mindennap szembesülhet azzal, hogy a hazugságok igazságként való tálalásához nincs szükség totalitárius rendszerre: ha a világ legnagyobb demokráciájának elnöke elég gyakran ismételteti, hogy az ő beiktatásán volt a legnagyobb tömeg a történelem során (minden videó azt mutatja, hogy viszonylag kevesen voltak), vagy nem volt *quid pro quo* az amerikai segítségtől függő idegen hatalommal folytatott tárgyalások során (Trump és Zelenszkij ukrán miniszterelnök beszélgetésének leirata ennek épp az ellentétét mutatja), akkor az amerikai népesség jó része tényként fogja kezelni ezeket az állításokat, vagy úgy fog tenni, mintha tényként kezelné őket. Ez az, amit Orwell „duplagondol”-nak nevezett. Szerencsére az Egyesült Államok nem diktatúra, és erős intézményei vannak az ellentámadásra – de így is nyugtalanító ráébredni, hogy milyen törekeny és sebezhető lehet egy demokrácia. Tartok tőle, hogy ez legalább ennyire igaz más országokra is, köztük Magyarországra, mint az Egyesült Államokra. Egy időben a posztmodern teoretikusai, mint Jean-François Lyotard, olyan fényes jövőt vizionáltak, amelyben a számítógépek eljövetele révén létrejön a globális közösség, és az egyének világszerte szabadon kommunikálhatnak egymással. Az internet ezt az álmodot valósággá változtatta, de azt is megmutatta, hogyan alakulhat rémálommá: a trollok, a hamis Facebook- és Twitter-fiókok világában a tények politikai manipulációja, a régi és új gyűlöletek kihasználása mindennapi jelenséggé vált.

Tanulmányom témája a nyelv szerepe a rendszerváltásban: miként manifesztálódik a hatalomváltás a nyelvben, és hogyan hat ez az egyének életére. Az írók és művészek, akik a nyelvvel vagy a szimbolikus kifejezésmóddal hivatásszerűen foglalkoznak, különösen érdekeltek ezeknek a kérdéseknek a végiggondolásában. A magyar irodalom egyik szembetűnő példája Kosztolányi Dezső klasszikus regényében, az *Édes Annában* található. A regény 1926-ban jelent meg, amikor a Horthy-rendszer már alaposan kiépült. De a pillanat, amely Kosztolányit érdekli, hét évvel korábbi, rögtön a Kun Béla által vezetett rövid életű kommunista rezsim bukása után, amely a sokkal hosszabb életű Habsburg Birodalom összeomlását követően jött létre. A regény cselekménye 1919. július 31-én kezdődik, azon a napon, amikor Kun elmenekül az országból a Szovjetunióba (az első, egyoldalas fejezet címe *Kun Béla elrepül*). Vízny Kornélt, a magas rangú hivatalnokot a lakásában láthatjuk, a saját tulajdonában lévő épületben, ahogy Kun menekülésének hírére reagál. Úgy tűnik, hogy a kommun elbukott, de Vízny még nem nyerte vissza biztonságát. Amikor kopogást hall, a legrosszabbtól tart – valójában csupán a házmester az, aki „méltóságos úr”-ként szólítja meg, Vízny pedig őt „Ficsor elvtárs”-ként, amit a narrátor

⁵ Uo., 172.

így kommentál: „Így társalogtak igazi világtörténelmi udvariassággal, mindketten bizonytalanul, kölcsönösen előnyt adva egymásnak.”⁶

Ez a mondat gyönyörűen foglalja össze azt a bizonytalanságot, amelyben az emberek az átmenet során találták magukat: Ficsor visszatér ahhoz, ahogyan a kommunizmus előtt szólították meg az úri osztály tagjait, míg Víz az megszólítást használja, amely csupán egy nappal azelőtt még kötelező volt. De Ficsor éppen azért nem örül annak, hogy „elvtárs”-nak nevezik, mert a helyzet megváltozott, és számára az lenne a legjobb, ha elfelejtenék, hogy nemrég még a kommünt támogatta. A „zsványok” megbuktak, tájékoztatja Víz, és a Vár felett megint a régi jó piros-fehér-zöld nemzeti zászló lobog. Azért jött, hogy megjavítsa az elromlott csengettyűt, magyarázza. A csengettyű már hat hónapja elromlott, és várta, hogy megjavítsák, de Ficsor most szeretné elnyerni a gazdag tulajdonos rokonszenvét – ezt pedig Víz észreveszi. Ahogyan a felesége is, aki látni sem akarja a rémes „piszok” „bolsevik”-t, ahogy Ficsorra hivatkozik. De amikor a korábbi bolsevik felajánlja, hogy szerez neki egy remek új cselédlányt, az egyik vidéki rokonát, hirtelen megváltozik a hozzáállása: nehéz jó szobalányt találni, és még egyet sem tudott pár hónapnál tovább megtartani. Azáltal, hogy felajánl egy vidéki lányt, aki keményen fog dolgozni és nem lop, a „vörös” Ficsor elnyeri a méltóságos asszony kegyeit is.

A regény nyitóoldalai épp azt mutatják meg, hogy milyen összetetten kapcsolódik a nyelv és a képi szimbolika (zászló) a hatalomváltáshoz és annak személyes következményeihez. A történelmi változások, amelyek a Vízék és szomszédaik által lakott épület falain kívül mennek végbe, sosem játszanak központi szerepet, de a háttérben folyamatosan jelen vannak. Néhány hónapig román katonákat lehet látni az ablakból, amint az utcán parádéznak, azután a megszállásnak vége lesz, és elmennek. Víz Kornél, aki a kommün előtt magas pozíciót töltött be a minisztériumban, visszakapja a hivatalát, míg a felesége megkezdi a hadjáratát a legjobb szolgálólány megszerzéséért. Bár Kosztolányi egyértelműen mélyen elítéli a kommunizmust (ez nyilvánvaló abból, ahogy a regény kezdetén leírja Kun menekülését), Vízék iránt sem érez szánalmat. Egy szeretet nélküli pár, akik sem egymás, sem mások felé nem mutatnak szeretetet (egyetlen kislányuk egy hirtelen betegségben évekkel korábban meghalt). Víz elszántan szeretne magasabbra jutni a minisztériumban, a felesége pedig eltökélte, hogy megszerzi Édes Annát – a regény címében szereplő Édes ebben az esetben nem a kedveskedés kifejezése, hanem a lány vezetékneve.

Mikor Anna végre megérkezik, valódi kincsnek bizonyul: alig eszik, mindig dolgozik, csak ritkán beszél, és makulátlan rendben tartja a házat. Vízyné alig hiszi el szerencséjét, de az nem is tart sokáig. A regény végén Anna szörnyű kettős gyilkosságot követ el, az éjszaka közepén leszúrja mind a két munkaadóját egy nagy vendégség után, amelyet azért rendeztek, hogy Víz elöléptetését megünnepeljék. A regény narrátora hangsúlyozza, hogy a lány tette érthetetlen mind saját maga,

⁶ KOSZTOLÁNYI Dezső, *Édes Anna*, szerk. VERES András, kiad. VERES András, JÓZAN Ildikó, PARÁDI Andrea et al., Kosztolányi Dezső összes művei (Pozsony: Kalligram Kiadó, 2010), 25.

mind mások számára, beleértve a vizsgálóbíró is, aki értelmet próbál keresni benne. A gyilkosság után Anna meg sem próbál elmenekülni; várja a rendőrséget, hogy letartóztathassák, és beismeri a tettet, de egyszer sem képes (vagy hajlandó) arra, hogy elmagyarázza, miért tette.

A regény leghosszabb fejezete, amely egyszerűen a *Miért...?* címet viseli, a hosszadalmas tárgyalási jelenetet mutatja be. Maga Anna az első tanú, de amikor arra kéri, hogy mondja el történetét, néma marad, és végül az elnöklő bíró teszi meg azt helyette. A következő tanú, az épületben lakó ambiciózus ügyvéd az egészért a kommunistákat okolja, hiszen a lány Ficsor rokona (őket is letartóztatták, de szabadon is engedték, miután semmilyen bizonyíték nem volt ellenük, és saját ártatlanságuk bizonygatása érdekében mindent megtettek azért, hogy Anna nevét befekétsék). A rosszindulatú tanú véleménye szerint Anna Ficsor befolyása alatt, hidegvérrel tervezte meg a gyilkosságot; de az ugyanabban az épületben lakó orvos másként vélekedik erről: Annát dehumanizálták a munkaadói, gépként kezelték, nem pedig emberként. Végül azonban örökre magyarázat nélkül marad, miért vált képessé Édes Anna erre az erőszakkitörésre.

Azt azonban tudjuk, hogy Anna legszembetűnőbb tulajdonsága a védtelensége. Bármilyen hatékony is cselédként, áldozat: szegény, iskolázatlan, képtelen kifejezni magát, egyáltalán nem tudatosítja a saját érdekeit, mintha természetes lenne, hogy mások döntenek a sorsáról. Szörnyű ironia, hogy végső soron öntudatlan, erőszakos tette az egyetlen, amelyet teljesen egyedül visz véghez, de még ekkor is aligha nevezhető cselekvőnek, hiszen mindez számára is homályos és érthetetlen.

Túl egyszerű lenne Kosztolányi regényének egyetlen ideológiai tézist tulajdonítani: a regény nem cáfolja (persze nem is támasztja alá) az ellenszenves ügyvéd tézisének, amely szerint mindenről a kommunisták tehetnek. Anna tette nem tulajdonítható egyetlen oknak vagy rendszernek, legyen az kommunista, kapitalista vagy kvázi-feudális (amely Magyarországon az 1920-as években, úgy tűnik, szintén jellemző volt). De Kosztolányi megmutatja, hogy a személyes életek hogyan ágyazódnak be a kollektív történelembe és a nyelvbe. Anna helyzete cselédlányként megnehezíti számára a kiteljesedett, önálló személyiség (*personhood*) elérését. A kérdés, amelyet a regény burkoltan feltesz: hogyan alakulhat ki egy közösség, hogyan teremthető meg az emberi fejlődés biztonságos tere egy hirtelen történelmi változás idején, amikor mindenki sebezhetőnek érzi magát és csak önmaga megóvása érdekében cselekszik.

Ezt a kérdést szem előtt tartva most szeretnék egy nagy lépést tenni, még hozzá egy másik rendszerváltás pillanatába, amikor az államszocializmust váltja fel az utána jövő rendszer, és egy másik fiatal nőhöz, akit „édes”-nek minősítenek: Szabó István 1992-es *Édes Emma, drága Böbe* című filmjének egyik főszereplőjére utalok. Szabó filmjének címe elkerülhetetlenül felidéri Kosztolányi regényét, legalábbis a magyar olvasók számára. Bár Szabó saját bevallása szerint nem gondolt Kosztolányira, nyilvánvalóan ismerte a regényt, és ami ennél is fontosabb, ismerte az általa szintén nagyra tartott Fábri Zoltán filmadaptációját. Fábri *Édes Annáját* – amelyben

az azóta ikonikussá vált Törőcsik Mari játssza egyik első nagyobb szerepét – 1958-ban mutatták be, amikor Szabó első filmjére készült a Színház- és Filmművészeti Főiskolán. Néhány évvel később éppen ez volt az egyik film, amelyről egy Fábrival készített hosszú interjúban beszélgetett.⁷

Az *Édes Annához* hasonlóan az *Édes Emma, drága Böbe* is egy radikális rendszer-váltás korát helyezi a középpontba, és ebben az esetben ez nem csupán a magyar történelmet, hanem a világtörténelmet is érinti. A berlini fal 1989-es leomlása szimbolizálta annak a vilárendszernek a végét, amely a második világháború után jött létre: a hidegháború, a vasfüggöny, a közép-európai kommunizmus, a Szovjetunió olyan gyorsan szűnt meg, hogy visszatekintve szinte csak néhány napnak tűnik. Kosztolányihoz hasonlóan Szabó a változást a nyelvhasználat megváltozásával jelzi: nem az egyes szavak szintjén, mint ahogyan a házmester és a méltóságos úr beszélgetésében történik a regényben, hanem geopolitikai szinten, ahol különböző nemzeti nyelvek vannak játékban. Emma és Böbe fiatal vidéki nők, akik évekkorábban költöztek Budapestre, iskolai tanárnők lettek, és sovány fizetésükből nem engedhetnek meg maguknak más szállást, mint egy közös szobát a külvárosi pedagógusszálláson. Az első jelenetek egyike az iskolaudvaron játszódik, ahol egy csoport gyerek könyvet éget és gúnyos gyászénekként a *Volgai hajóvontatók dalát* énekl, oroszul. Az égő könyv egy orosz nyelvkönyv. Gyorsan megérthetjük, hogy 1990 körül járunk, és az orosz, amely eddig kötelező idegen nyelv volt, nem tanítják többé az iskolában.

Emma és Böbe történetesen oroszstanárok, és speciális átképző órákon kell „átváltozniuk” angoltanárrá. Ennek a viszonylag egyszerű eszköznek a segítségével Szabó érzékeltetni tudja az óriási geopolitikai változás egészét, amely Magyarországot és a többi szovjet szatellitállamot összeköti a globális piacgazdasággal, ahol az angol a *lingua franca*. Ez a hirtelen váltás a komédia lehetőségét is magában foglalja, amit Szabó egy következő részben jelez, amelyben az egyik tanár oroszul és magyarul beszél, eltúlzott orosz akcentussal, kigúnyolva az egész jelenséget. De nemsokára mindennek a sötétebb oldalát is megismerjük. Két különböző jelenetben Emmát és Böbét más korábbi oroszstanárokkal együtt láthatjuk angolórán ülve, amint nagy erőfeszítéssel próbálják elméjüket és testüket is az új nyelvhez alkalmazni. Az átképzés, ahogy Szabó bemutatja, magában foglalja a száj és a hangképző szervek merőben újfajta – foucault-i értelemben vett – fegyelmét is: testüket új pozíciókba kell kényszeríteniük, ami még akkor is büntetésnek tűnhet, ha nem annak szánják.

Az első jelenetben Emmát és Böbét láthatjuk, akik erőlködve igyekeznek helyesen kiejteni az angol szavakat, a tanárt utánozva. Néhány alapkifejezés után, mint például „Would you like some coffee?”, „No, thank you.”, a mondatok az identitásra vonatkozó tipikus amerikai kérdések felé fordulnak: „What do you do?”. Utóbbi egy olyan kérdés, amelyet csak ritkán hallhatunk idegenek között Európában, az Egyesült

⁷ SZABÓ István, „Egy gondolat igézetében: Szabó István beszélgetése Fábr Zoltánnal”, *Filmkultúra* 5, 3. sz. (1965): 5–25.

Államokban viszont gyakran az első dolog, amit az emberek megkérdeznek egymástól. „I’m a teacher.”, válaszolják kórusban a nők. „What do you teach?” „Literature.” – ironikus fordulat, hogy Emma botladozva ejti ki az angol „irodalom” szót, éppen azt, amely meghatározza szakmai öntudatát. Hivatalos minősítése szerint nyelvtanár, de a magyar iskolarendszer élesen különválasztja a nyelv és az irodalom tanítását. Ez esetben azonban ezeknek a nőknek az identitása egyértelműen az irodalomhoz kötődik, hiszen ezt a nyelvtanulási gyakorlatot kifejezetten rájuk tervezték. Az eredeti forgatókönyvben, amelyet a Nemzeti Filmarchívumban volt módom tanulmányozni, szerepel egy jelenet, amelyben Emma egy fegyelmezetlen osztálynak Tatjana Anyeginhez írt levelét próbálja tanítani Puskin művéből. Azáltal, hogy fájdalmasan újraképi a testét, hogy az angol szavakat kiejthesse, bizonyos értelemben újraformálja a módot, ahogy a világban létezik.

Két egymást követő jelenet gyönyörűen példázza az ellentétet a „fegyelmezett” – azaz erőltetett – nyelvsajátítás és a saját nyelv belakásának „természetes” módja között. Az első jelenet egy angolórát mutat be: a „W” betű kihívása, amelynek helyes kiejtése a kelet-európaiak számára valóban nehézséget jelent, itt összekapcsolódik a „What are we waiting for?” (‘Mire várunk?’) kifejezés tragikomikus ismétlésével. Valóban, mire is várnak? Emma forgatja a szemét, ami ironikus elhatárolódásra utal, de a következő képben visszatérő rémálmát látjuk, amint meztelenül gurul le egy meredek hegyoldalon, és képtelen lefékezni magát – annak a diszorientációnak és tehetetlenségnek a metaforája ez, amelyet az új helyzet okoz az életében. Azonban a rögtön ezután következő jelenet Emmát és Böbét már vidám nevetgélés közben mutatja kolléganőikkel: már nem a tanteremben ülnek, hanem egy kávézóban. Testük és arcuk, mely a tanteremben merev volt az erőfeszítéstől, most nyugodt, mozgásuk könnyed. Egy elképzelt társkereső hirdetésről viccelődnek, nevetséges szójátékokat és *double entendre*-okat találnak ki („sportos pedagógusnő keresi...”; „jó nyelvérzékkel rendelkező”; „magas nyelvkultúrával” stb.), amit nyilvánvalóan nem tudnának megtenni angolul – egyébként feltehetően oroszul sem. Amikor először tanulták az orosz tanítását, valószínűleg ugyanilyen fájdalmas fegyelmezési fázison kellett átesniük. Most pedig arra kényszerülnek, hogy ismét átéljék ugyanazt, mert a szabályok megváltoztak: a globalizáció és a geopolitika új törvényei alapján vagy megtanulnak angolul tanítani, vagy elbocsátják őket.

Aligha szükséges elmondani, hogy az 1989 utáni gazdasági és politikai átszerveződés komoly szociális következményekkel járt Magyarországon és a többi közép-európai országban. Barátaim gyakran mondogatták nekem, mikor 1993-ban Budapesten éltem, hogy „a változások” előtt az emberek sok dologban hiányt szenvedtek, de legalább együtt szenvedték el ezt a hiányt. A változások után a gazdagok és a szegények közötti különbségek kirívóvá váltak. Az igazságtalanság azelőtt is létezett, a párttagok olyan privilégiumokat élveztek, amelyek elérhetetlenek voltak mások számára. Ám a durva gazdasági egyenlőtlenség egyszer csak mindenhol megjelent. Luxusüzletek tűntek fel, olyan termékeket árultak, amelyek korábban nem voltak elérhetőek, de miután elérhetővé váltak, a legtöbb ember mégsem engedhette meg

azokat magának. Az *Édes Emma, drága Böbe* nemcsak a jelenséget mutatja be, hanem a következményeit is: az új globális gazdaságban az emberek maguk is megvásárolható árucikké válhatnak.

Egy erőteljes jelenetben Emmát és Bóbét láthatjuk, amint a belvárosban, a nyugatiasabb arculatúvá vált Váci utcán sétálnak. Meg-megállnak és kirakatokat nézegetnek, tudva, hogy a bemutatott tárgyak egyikét sem engedhetik meg maguknak. Egy roma nő követi őket a gyerekeivel, és pénzt koldul tőlük – hozzá viszonyítva még ők is kiváltságosnak tűnnek. Végül egy turisták által kedvelt kávézóba ülnek be egy harmadik fiatal nővel. Két férfi lép be, Böbe pedig szemezni kezd velük. Ettől Emma nagyon kényelmetlenül érzi magát, főképp akkor, amikor a férfiak odaülnek hozzájuk, és beszélgetést kezdeményeznek. Az egyik férfi magyarul beszél: „Pardon, ön beszél magyarul? [...] És hogy beszél még?”, kérdezi. Böbe felsorolja a lehetőségeket. A férfi német barátja tud oroszul, de sikertelenül próbál beszédbe elegyedni Emmával. Böbe azonban nevetni kezd: „Öregem, ez világnyelv!” A megjegyzés humoros volta mellett az új valóságot is jelzi: 1989 után Oroszország is a globális gazdaság része lett.

A férfiak felajánlják, hogy meghívják őket egy italra, és céloznak rá, hogy velük szeretnék tölteni az estét. Emma nem hajlandó részt venni ebben a csereüzletben (ingyen italok és vacsora a nő testéért cserébe), és távozik; Böbe azonban elfogadja az ajánlatot. Mindez egy korábbi jelenetre utal vissza, amelyben Emma és Böbe egy gondtalan hétvégét töltenek el egy barátjuktól kölcsönkapott vidéki házban, eléggé becsípnek, és hosszú párbeszédbe kezdenek arról, hogy mi számít az életben. Emma azt mondja, a legnagyobb érték a tudás, mert azt senki nem veheti el, ahogy a nagymamája mindig mondogatta neki. Böbe kigúnyolja ezt a gondolatot: „Egy szart nem lehet elvenni, csak megváltoznak kicsit a dolgok, és már semmit nem ér, amit megtanultál.” „Mi az, hogy jól élni?”, kérdezi Emma. Bóbének az jelenti a szabadságot, hogy elmehet és szórakozhat, szép ruhákat vehet anélkül, hogy garasoskodnia kellene. Emmának azt jelenti, hogy szereti, amit csinál, szeretve van, közösségben él, érzi a szolidaritást – ezekre a szavakra azonban Böbe hirtelen feldühödik, és boldognak nevezi Emmát. „Szolidaritás, áldozatosság, kollektivitás... Ezeket a szavakat felejtst el!” – mondja. „Lehet, hogy a szavaknak volt valami értékük régen, de most nincs, és nemcsak itt, sehol!” „Engem nem érdekelnek a szövegek a jövőről! Én jól akarok élni! [...] Ha másként nem megy, akkor majd fogok egy külföldit, és vizionlátásra!”

A kávézóban játszódó jelenetben láthatjuk, hogy Böbe ezen elhatározás alapján cselekszik, találni próbál egy külföldit, aki fizetni fog. De a dolgok nagyon rosszul végződnek számára, mert az új rendszer, amelytől azt reméli, hogy kihasználhatja, őt használja ki és pusztítja el: nemsokára letartóztatják valutaüzérkedés, kábítószerkereskedelem és prostitúció miatt, mint a nőkkel és más javakkal való általánosság való kereskedelem újabb áldozatát. A női test áruvá válását már egy korábbi jelenet is tematizálja, amelyben dolgozó nők – többnyire tanárok – várokoznak hosszú sorban, hogy próbafelvételt készítsenek velük egy török hódoltságáról szóló történelmi

filmhez, a hárem fürdőjében játszódo jelenet meztelen statisztaszerepeire. Szabó erősen hangsúlyozza, hogy milyen megaláztatást kell kiállniuk soványka fizetségért – miközben természetesen ő maga is megmutatja a nézőnek a meztelen testeket, jelezve, hogy maga is része a tárgyiasító folyamatnak, amelyet kritizál. Kiszabadulása után Böbe visszatér a szállóra, és öngyilkosságot követ el, kiugrik egy ablakon. Emma kétségbeesve szalad le a haldokló lányhoz és azt suttogja neki elcsukló hangon: „Tudod, hogy nem ez a megoldás”. Bár Emma életben marad, ő sem talál megoldást: a film utolsó képkockáin azt láthatjuk, hogy a metróaluljáróban áll, és újságot árul. Teljesen reménytelennek tűnik, kiabálva ismétli az újság nevét: *Mai nap, Mai nap, Mai nap*, miközben elindul a stáblista. Nem éppen vidám befejezés.

Amikor az *Édes Emma, drága Böbe* 1992 tavaszán a mozikba került, döntően pozitív kritikákat és széleskörű sajtófigyelmet kapott (a következő évben elnyerte az Ezüst Medve-díjat a Berlieni Filmfesztiválon és az Európai Filmdíjat – a Felixet – a legjobb forgatókönyvért). Jó ideje ez volt Szabó első filmje, amely nem nemzetközi koprodukcióként jött létre, igen alacsony költségvetésből valósult meg, és teljes egészében Magyarországon játszódik. (Az előző évtized során készítette el híres „német trilógiáját”, a *Mephistót*, a *Redl ezredest* és a *Hanussent*, valamint az angol nyelvű *Találkozás Vénusszal* című filmet is, amelyet röviddel az *Édes Emma, drága Böbe* megkezdése előtt fejezett be.) „Ez a film rólunk szól. A rendszerváltás után fellélegző és elbizonytalanodó emberekről.” – írja a filmről egy kritikus, aki azt is megjegyzi, hogy Emma és Böbe „Édes Anna iskolázottabb unokái.”⁸ Szabó maga is számos interjút adott, amelyekben kifejtette saját értelmezését a filmről. Egyrésztől úgy gondolt rá, mint karaktertanulmányra. „Az emberek különbözőek; az egyikben van belső erő, meg tud kapaszkodni, a másikban nincs. Emmában van, Bőbében nincs.”⁹ Ebből a szempontból a személyes erő és akarat határozza meg, hogy valaki képes-e úrrá lenni az élet kihívásain. De az egyén szabadságának korlátozására egy kollektív, történelmi magyarázatot is felvetett: „Amióta én élek, itt hat-hét rendszerváltozás volt, ami alapvetően kicserélte a társadalmat, a vezető rétegeket. Fenn vagyok vagy lenn? Ez nagyon gyorsan változik ebben az országban. Itt mindig mindent újra kellett tanulni, itt gyakran szélvihar van, és nagyon nehéz az embereknek megállni a lábukon.”¹⁰ Bár ezekben az interjúkban fenntartja, hogy filmje nem kínál megoldást, csak megmutatni szeretné a problémát, azért hozzáteszi, hogy legalább egy dolgot biztosan tud: „a társadalom nem létezhet szolidaritás, együttérzés, segítőkészség nélkül azok iránt, akik valamilyen okból nehéz helyzetbe kerültek.”¹¹

De, mint a film is mutatja, éppen a közösség és a szolidaritás hajlamos eltűnni a „szélviharos” és bizonytalan időkben. Böbe nem téved teljesen, amikor azt állítja,

⁸ Bölcs István, „Édes Emma, drága Böbe”, *168 óra* 4, 12. sz. (1992): 25.

⁹ NIEDZIELSKY Katalin, „»Óreg, téged üldöztek két Kossuth-díjjal...« Az én dolgom szólni” (interjú Szabó Istvánnal), *Békés Megyei Hírlap* 47, 109. sz. (1992): 9.

¹⁰ Uo.

¹¹ Uo.

hogy ezek a szavak többé semmit sem jelentenek. Kétségtelen, hogy az államszocializmus idején sem jelentettek sokat. Habár a kommunista rendszer – Kádár és Rákosi idején egyaránt – ünnepelte a közösséget, az iskolások pedig dalokat énekeltek róla, a magyar emlékezetben ezek az évek szintén viharokkal és bizonytalansággal terhesek, amihez Rákosi alatt még a nyers elnyomás és a durva rendőrterror is hozzájárult. Szabó filmje nem utal olyasmire, hogy a kommunizmus „jobb” lett volna a piacgazdaságnál – ám az előbbi bűnei nem feltétlenül adnak felmentést az utóbbi bűneire.

Valójában az 1989-es rendszerváltás másik nagy szociális következménye Magyarországon és máshol is az volt, hogy miközben a bizonytalan jövővel kellett szembenézniük, az embereknek azzal is meg kellett küzdeni, hogy mit mondjanak vagy gondoljanak a múltjukról. Ez társadalmi léptékben éppúgy igaz volt, mint az iskola mikrokozmoszában. Ezt látjuk az egyik jelenetben, amely a két nő értékekről folytatott párbeszédét követi. A tanáriban idősebb tanárok vitatkoznak a korábbi rendszerrel való együttműködésük mértékéről: „– Szeretném tudni milyen alapon mondd ezt, amikor évekig te voltál a kommunista párttitkár! – Csakhogy én időben levontam a konzekvenciákat, és kiléptem. – Az utolsó pillanatban, mielőtt elsüllyedt a hajó. [...] – Ami előny csak volt, azt te mind kihasználtad, nem én kaptam lakást a minisztériumtól.” Egy másik, idősebb tanárnő felbőszülve azt kérdezi, hogy miért kell az embereket mindig felcímkézni: kommunista, fasiszta, horthysta, sztálinista, polgár – ő mindet elveti, és a kérdése nyilvánvalóvá teszi, hogy ez a fajta civódás és a múltbeli cselekedetek számonkérése nemcsak az 1989-es rendszerváltás sajátja, hanem a korábbi politikai felfordulások idején is feltűnt.

Végül is úgy tűnhet, hogy a történelem maga teszi lehetetlenné a szolidaritást – bármilyen is a kor politikája –, legalábbis Közép-Európában. „A történelem talán soha, sehol másutt nem avatkozott annyira drasztikusan, permanensen, kikerülhetetlenül az emberek mindennapi életébe, sorsába, kapcsolataiba, jellemébe, mint a világnak ebben a szegletében”,¹² jelentette ki Szabó egy interjúban évekkal az 1989-es rendszerváltás előtt. Másrészt azonban éppen a szolidaritás, az egyének közti szeretet az – legyenek bár barátok, szerelmesek vagy családtagok –, amibe érdemes kapaszkodni, amikor a történelem viharai azzal fenyegetnek, hogy ellehetetlenítik az életet.

Schäffer Anett fordítása

¹² SZEGŐ András, „»Ingerelnek a felfuvalkodott, gőgös emberek«: Szabó István nyilatkozata Szegő Andrásnak”, *Képes* 7 2, 23. sz. (1987): 36–39, 38.